

İBNU HİBBÂN VE ONA NİSBET EDİLEN TEFSİR

Doç. Dr. Mehmet Ali SÖNMEZ

Künyesi: Ebû Hâtim, ismi: Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed ... et-Temîmî el-Büstî'dir. Nesebi, Zeyd b. Menât b. Temîm'e ulaşır ki Temîmlî olmaktadır. Sicistân'ın Büst şehriden olduğu için de kendisine Büstî denilir (1). Bu şehirde H. 270'ten (M. 884) birkaç yıl sonra dünyaya gelmiştir (2). İlk tahsilini memleketi olan Büst'te tamamladıktan sonra, islâmî ilimler alanındaki bilgisini ve rivayetini çoğaltmak için Hicrî üçüncü yüzyılın sonlarında uzun seyahatlar yapmıştır (3). Herât, Semerkant, Buhârâ, Şâş, Nesâ, Merv, Nisâbûr, Rey, Hemedân, Kerh, Tuster, Cündisabur, Ahvâz, Übülle, Basra, Vâsıt, Kumm, Bağdâd, Kûfe, Mekte, Samarrâ, Musul, Sincâr, Nuseybin, Harrân, Haleb, Himis, Dımışk, Askalân, Fustât ve Mısır gibi başlıca ilim merkezlerini dolaşmış ve buradaki üstadlardan ilim almıştır (4). Kendilerinden hadis yazdığı şeyhlerinin sayısı ikibini bulmaktadır (5). Başta İmam Nesâî (ö. 303/915), İbnu Huzeyme (ö. 311/923) olmak üzere Müsned sahibi Muhammed b. İshâk en-Nisâbûrî (ö. 313/925), «İlelü'l-hadîs» sahasında eser veren Zekeriyâ el-Basrî es-Sâcî (ö. 307/919), Müsned sahibi Hâfız Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali el-Mevsilî (ö. 307/919) ve el-Müsnedü'l-Kebîr» sahibi Hâfız el-Hasan b. Süfyân en-Nesevî (ö. 303/915) en tanınmış üstadlarıdır (6).

İbnu Hibbân Fıkıh ve bilhassa Hadis ilimlerinde üstün bir mevkiye sahipti. Hadis ricalini cerh ve ta'dîl mevzûundaki sıkı ve sert tutumu, raviler hakkındaki geniş ve derin bilgisi kabul ve takdir edilen yanlarıdır. Arap dili ve edebiyatı, tıbb, Kozmoğrafya ve kelâm gibi ilimleri de bilmekteydi (7). Onu bize tanıtan tabakât yazarları, onun asrının imamı olduğu, ülkeler arasında tanındığı, hâfız, allâme, fazilet sahibi ve en büyük müctehitler arasında bulunduğu üzerinde ittifak etmişlerdir.

- (1) Geri kalan nesebi için bk. es-Sem'ânî, el-Ensâb (Beyrût 1400/1980) II, 209.
- (2) ez-Zehebi, Sıyerü A'lâmî'n-Nübelâ (Beyrût 1404/1984) XVI, 93.
- (3) ez-Zehebi, Mizânü'l-İ'tidâl (Mısır 1382/1963) III, 506.
- (4) Yâkut el-Hemevî, Mu'cemü'l-Büldân (Beyrût ?) I, 416.
- (5) İbnu Hibbân, Sahîh (et-Tekâsım ve'l-Envâ') (Mısır 1371/1952) I, 114.
- (6) Haklarında geniş bilgi için sırasıyla bk. ez-Zehebi, Tezkiretü'l-Huffâz (Haydarâbâd 1377/1958) II, 698, 720, 731, 709, 707, 703.
- (7) Yâkut, a.g.e., I, 415.

el-Hâkim en-Nisâbü'rî der ki: «Kendisi, arap dili, fıkıh, hadîs ve va'z gibi ilimlerin toplandığı bir ilim kabı idi» (8). Abdullah b. Muhammed el-Usturâbâzî şöyle der: «Dinde fakîh, âsâr hâfızı, ülkelerde ün yapmış âlimlerdendi ve tıbb, astronomi dallarında da bilgi sahibiydi» (9).

Yâkût: «O, imam, allâme, fâzıl, mütkin bir kişiydi, pek çok hadis derlemiş, birçok ilim yolculuğu yapmış ve binlerce şeyhten ilim almıştır. Hadis metinlerindeki bilgisiyle tanınır. Eserleri insafla incelendiğinde ilim deryası olduğu anlaşılır» (10).

Zehabi'nin şu şehâdeti de önemlidir: «İmam, allâme, hâfız, mücevvîd ve Horâsân şeyhiydi. Hadis ilminden başka, astronomi, kelâm ve fıkıh sahasında da marifet sahibi idi» (11).

el-Hatîbü'l-Bağdâdî, onun adâlet ve zabtı hakkında şu bilgiyi verir: «O, sika, sebt, fazilet ve anlayış sahibi idi» (12).

İbnu's-Sem'ânî: «O, asrının imamı idi» (13).

İbnu Kesîr: «Hâfız, musannif ve en büyük müctehitlerden biriydi» (14).

Şâfi'î âlimlerini tanıtmak için yazılmış ilk eserlerden birinin müellifi olan Takîyyüddîn İbnu's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), İbnu Hibbân'ı şâfi'î mezhebinden sayarak Tabakâtü'na almış (15), aynı görüşü es-Sübki (16) ile İbnu Kesîr de paylaşmışlardır (17).

Talebeleri arasında ünlü Muhaddis el-Hâkim en-Nisâbü'rî'nin verdiği bilgiye göre, uzun süren tahsil seyahâtından sonra İbnu Hibbân başta Semerkant olmak üzere Horâsân'ın öteki şehirlerinde de kadılık görevinde bulunmuştur (18). es-Süleymânî diye tanınan Ahmed b. Alî b. 'Amr el-Bîkendî (ö. 404/1013) den gelen bir haberde, İbnu Hibbân'ın Semerkant'ı Hicrî 329 veya 330'da terkedip Buhârâ'ya geldiği, bu durumda Semerkant'ta uzun bir süre ikamet ettiği anlaşılıyor (19). Bu tarihten dört yıl

8) es-Sem'ânî, a.g.e., II, 209.

(9) Yâkût, a.g.e., ve yer.

(10) A.g.e., I, 415.

(11) ez-Zehabi, Mizân, III, 506 ve Siyer, XVI, 92.

(12) el-Emîr 'Alâüddîn el-Fârisî, Sahîhü İbni Hibbân (Mukaddimesi) I, 54.

(13) es-Sübki, Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ (Mısır 1384/1965), III, 132.

(14) İbnu Kesîr; el-Bidâye ve'n-Nihâye (Beyrût 1966), XI, 259.

(15) İbnu's Salâh, Tabakâtü Fukahâi's-Şâfi'iyye (Süleymaniye kütp., Hamidiye kısmı nr. 537), v. 9 a-b.

(16) es-Sübki, a.g.e., III, 131.

(17) el-Bidâye, aynı yer.

(18) es-Sem'ânî, a.g.e., II, 209.

(19) Bak. Yâkût, a.g.e., I, 419; İbnu Hacer el-Askalânî, Lisânü'l-Mizân (Beyrût 1390/1970), V, 114.

sonra, seneler öncesi tahsili için uğramış olduğu Nisâbü'r'a gelir (20). Burada bir müddet oturmuş ve bir kısım eserlerini okuttuktan sonra Nesâ'ya veya bir başka şehire kâdı olarak tayin edilmiştir. Hicrî 337 (M. 948) senesinde tekrar Nisâbü'r'a gelir. Burada yaptırdığı Hângâh'da üç yıl süre ile ders verir ve H. 340 (M. 951)'de vatani olan Büst'e dönmek üzere oradan ayrılır (21). Yukarıda adı geçen es-Süleymânî'den gelen bir habere göre de, bu son dönüşünde Sicistân'ın bazı yerleşim merkezlerinde kadılık görevinde bulunmuştur (22). Ders vermek üzere kendisi için yaptırılan bir akademi de Büst şehrinde idi. Son dönüşünde idârî görevlerinin yanı sıra burada tedrisatına da devam etmişti (23). el-Hâkim en-Nisâbü'rî: «Ondan icazet alarak kitaplarını rivâyet etmek için Horâsân'a ilim yolculukları yapılırdı^ş der (24).

İbnu Hibbân'ın başına, yazdığı eserlerinde geçtiği söylenen «Peygamberlik bir bilgi ve amel işidir» şeklindeki sözünden dolayı bir imtihan ve bir ibtila gelmiş. Halk bu sözü ele alıp kendisini zındıklıkla itham etmişler. Zamanın halifesine bu haberi ulaştırdıklarında, halife tahkik etmeden katline hükmetmişti. Araya bazı büyük muhaddisler girmiş ve İbnu Hibbân'ı savunmuşlardır (25). Onun Semerkant'ı terketmesinin sebebi bu olmalıdır. Zehebî bu hikâyeyi garip bularak der ki: «İbnu Hibbân kibâr-ı eimmeden biri olmakla beraber hatadan masumdur diye iddia edecek değiliz. Hiç bir kayıt koymadan nübüvvet ilim ve amel işidir sözünün anlamı söyleyene göre değişir. Zındık filozof bu sözülle nübüvvetin müktesep olduğunu kasteder ki küfürdür. Bu sözün bir müslüman tarafından söylenmemesi gerekir. Ama mazur görülür. Çünkü peygamberlik sadece ilim ve amel sayesinde kazanılır demek istemez. Nasıl ki hadiste: «Hac, Arafat'ta vakfedir» sözülle, bir insanın hac farızasını sadece Arafat'ta vakfe yaparak tamamlamış olamayacağı anlatılmak istenmediği gibi. Malumdur ki Arafat'ta vakfe, bu hadiste, haccın ancak önemli bir rüknü olarak zikredilmiştir. Yapılması gereken farzlar ve vecibeler de bulunmaktadır. İbnu Hibbân da Peygamberliğin bir sıfatını zikretmiş bulunmaktadır. Zira peygamber sıfatlarının en ekmeî olanı da ilim ve ameldir. Bir kimse ancak ilim ve amelin varlığı ile peygamber olabilir. Kendisinde bu iki vasıf bulunan herkes de peygamber değildir. Çünkü nübüvvet, peygamber olarak seçtiği kimsé için Allah'ın (c.c.) bir mevhibesidir ki ilim ve amelden evlâdir ve

(20) es-Sem'ânî, a.g.e., II, 204.

(21) A.g.e., II, 209 - 210; ez-Zehebî, Siyer, XVI, 102.

(22) Yâkût, a.g.e., I, 419.

(23) A.g.e., I, 418.

(24) es-Sem'ânî, a.g.e., II, 210.

(25) ez-Zehebî, Tezkire, III, 922; Abdulaziz b. Şah Vellyyullâh Dehlevî, Bustânü'l-Muhaddisîn (Tercüme, Doç. Dr. A. O. Koçkuzu, Ankara 1986), s. 85.

beşerin bunu kazanması mümkün değildir. İlm-i ledün ile amel-i sâlih de ancak mevhibeden doğar. Filozofa gelince, ona göre: peygamberlik, ilim ve amelden doğar ki mükteseptir. Bu şekilde düşünme küfürdür. İbnu Hibbân'ın muradı asla bu değildir. Öyleyse ondan naklolunan bu sözü mutlak manada anlamak caiz olmaz, zira, bu, felsefenin tâ kendisidir (26).

Aynı Zehebî, Mîzân'ında (27) bu konuya tekrar değinirken İbnu Hibbân için: «âlimin düştüğü sürçme» sözünü sarfetmiştir. İbnu Hacer el-Askalânî, Zehebî'nin bu sözünü yakışık bulmaz. «Zira, nübüvvet ilim ve amelden ibarettir, sözünü İbnu Hibbân felsefî anlamda söylememiştir ve İbnu Hibbân'ı savunan Zehebî'nin kendisi değil midir» diyerek, İbnu Hibbân'ın sağlam akideli, son derece zeki, birçok ilim dalında söz sahibi ve hıfzının sınırsız olduğunu belirtir (28).

İbnu Kesîr de «Nübüvvet mükteseptir» sözünün felsefî bir vesveseden ibaret olduğunu ve bu sözün İbnu Hibbân'a ait oluşunun, ondan rivayet edilmesinin sıhhatini ancak Allah bilir diyerek, susmayı tercih eder (29).

İbnu Hibbân'ı Semerkant'ı terketmeğe mecbur bırakan bir başka sebep de, onun Karmatîler'e dair bir kitap yazmış olması gösterilir. Bu durumu, daha önce ismi geçen es-Süleymânî şöyle anlatır: «İbnu Hibbân Karmatîler'e dair bir kitap yazıp Ebu't-Tayyîb el-Mus'abî'ye (30) takdim etti. Buna karşılık Emir de onu Semerkant'a kâdı tayin etti. Bu durumu öğrenen Semerkantlılar onu öldürmek istediler. Semerkant'tan kaçarak Buhârâ'ya geldi. Giyim pazarında bir müddet dellallık yaptı. Sonra iki ay vade ile beşbin dirheme bir elbise satın almış, bir gece şehri terkederek parasını ödemediği giysiyi de beraberinde götürmüştü. Sicistân'a son dönüşünde, Karmatîler hakkındaki kitabını İbnu Bâbü'ya (31) takdim ederek, Sicistân havalisinde idârî bir göreve tayinini sağlamıştı» (32).

Bu ve benzeri gayrı ciddî rivayetlerden anlaşılıyor ki, İbnu Hibbân Sicistân bölgesinde kiskanılmağa başlayan, bazı çevrelerce istenmeyen bir kişi olmuştu. Nitekim kendisine talebelik yapmış olan el-Hâkim en-Nîsâ-

(26) ez-Zehabî, Siyer, XVI, 96; Tezkire, III, 922.

(27) C. III, s. 507.

(28) İbnu Hacer el-Askalânî, Lisân, V, 114.

(29) el-Bidâye, XI, 259.

(30) Bu şahsın, o dönemde yörenin hükûmeti olan Samanoğulları'ndan bir emir veya ikinci derecede bir yetkili olduğu düşünülebilir. Ancak hakkında hiç bir malumat elde edemedik. İbnu Hibbân, K. el-Mecrûhîn'de (Haleb 1396/1976, C. I, s. 156) zayıf bir ravi hakkında bilgi verirken, onun Buhârâ'da Ebut't-Tayyîb el-Mus'abî'nin evinde hadis okuttuğundan söz etmektedir.

(31) Hakkında bilgimiz yoktur.

(32) Yâkût, a.g.e., I, 419.

bürî, Sicistân'da İbnu Hibbân'ı çekemeyenlerin türediğini belirterek duruma az da olsa açıklık getirici bilgiler verir: Sicistân eyaletindeki uzun süren çalışmaları zamanında İlim ve faziletiyle yörede temâyüz etmiş ve özellikle yörenin idarecileri olan Sâmanoğulları emirlerinin teveccühünü kazanmaya başlamıştı. Semerkant'ta hadis başta olmak üzere diğer dinî ilimler okutmak için Emir Ebu'l-Muzaffer es-Sâmânî tarafından bir Suffe yaptırılmıştı. Burada 330 yılına kadar hadis ve fıkıh dersleri vermişti (33).

O devirde Hilâfet makamını zaman zaman hayli güç durumda bırakan Karmatîler'in, Sâmanoğulları'nın hâkim olduğu bölgelerde de faal bir surette propogandaya girişerek kalabalık çiftçi ve zengin kitleler arasında taraftar bulduklarına dair tarihî bilgiler gözönüne alınırsa (34), müellifimizin yazdığı söylenen kitabın Karmatîler'de tehlikeli bir tepki doğurmuş olduğu düşünülebilir. Ayrıca Sicistân bölgesindeki Hanbelî âlimleriyle müellifimiz arasında ciddi sürtüşmelerin başgösterdiğine dair hanbelîlerden menkûl bazı rivâyetler de vardır. Nitekim Semerkant'tan niçin sürüldüğünü, bir hanbelî âlimi olan ve Herât şehrinin Ehl-i Sünnet imamı diye gösterilen, ayrıca Eşarîler ile kelâm ilmiyle uğraşan kişilerin tepesinde bir kılıç gibiydi diye tanıtılan (35) Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed el-Harevî el-Hanbelî (ö. 481/1088) naklediyor. Kendisi de yine hanbelî âlimlerinden Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. 'Ammâr es-Sicistânî'den duymuştur. Bu sonuncusu şöyle demiştir: «İbnu Hibbân'ı Sicistân'dan biz çıkardık. O, İlmî büyük fakat dinde büyük değildi. Sicistân'a gelince HADDÎ (Allâh'ın mahdûd olduğunu) inkâr etti. Bunun üzerine biz de onu Sicistân'dan sürdük» (36).

Es-Sübki akide ihtilafından dolayı cerhe yönelik sözleri değerlendirirken çok dikkatli olmanın gereğine işaret ederek, burada Ebû İsmâîl el-Haravî'nin mücessimeden olduğunu, Rabbi'ni şekle büründürmekten tenzih eden İbnu Hibbân'ı bu yüzden cerh ettiğini, ancak Allah'ı cisimlendirdiği için cerhedilmeğe ve Sicistân'dan sürülmeğe aslında kendisinin müstahak olduğunu belirtmek suretiyle müellifimizi, Eş'ariyye adına, savunmağa çalışır (37).

(33) İbnu Hacer el-Askalânî, Lisân, V, 114; ez-Zehebî, Siyer, XVI, 940; Yakût, a.g.e., I, 419.

(34) Karmatîler'in akidesi hakkında bilgi için bkz. Dr. Süheyl, Ahbârü'l-Karâmita (Dâru Hassân 1402/1982).

(35) Muhammed b. Ebî Ya'lâ, Tabakâtü'l-Hanâbile (Kahire 1371/1952), II, 247; ez-Zehebî, Tezkire, III, 1183.

(36) ez-Zehebî, Tezkire, III, 921.

(37) es-Sübki, Tabakât, II, 13; III, 132; ve Katde fî'l-Cerhi ve't-Ta'dil (Haleb 1389), s. 13.

İbnu Hibbân seksen yaşını aşmış olduğu halde 22 Şevvâl H. 354'te/ M. 21 Ekim 965'te cuma gecesi vefat etmiş, cuma namazından sonra Büst'teki evinin yakınında yer alan SUFFA'ya defnedilmiştir (38). Sicistân'da öldüğü, fakat kabrinin Büst'te olduğu ve hâlen ziyaret edilmekte bulunduğu da rivayet edilir(39). Kabrinin Sicistân'dan Büst'e daha sonra nakledildiği ihtimali de vardır (40). Sübkî de ölüm yerini Semerkant olarak gösterir (41).

TEFSİRİ :

İbnu Hibbân Hadis ilmi sahasında elli'nin üzerinde eser bırakmıştır (42). Çok kıymetli olması gereken bu eserlerin pek çoğu kayıptır. Bunlardan bize kadar ulaşanları: es-Sahîh (et-Takâsim ve'l-Envâ') (43), Kitâbu's-Sikât (Matbu Haydarâbâd), Kitâbu'l-Mecrûhîn (matbu Haleb), Kitâbu Meşâhîru Ulemâ'l-Emsâr (matbu Kahire) ve Kitâbu'l-Ukalâ ve Nuzhati'l-Fudalâ (matbu Beyrût) adlı eserlerdir. K. el-'Azama, Muhtasar fi'l-Hudûd ve Esmâü'-Sahâbe de basılmamış yazma kitaplardır (44).

Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirine dair bir çalışma yapıp yapmadığı hususunda bizzat müelliften gelen herhangi bir habere kendi eserlerinde rastlamadık. Hayatını ele alan kaynakların verdiği kitap listelerinde de tefsirle ilgili bir çalışması yer almıyor. Bağdatlı İsmâil Paşa (45) ile Kâtip Çelebi

(38) es-Sem'ânî, a.g.e., ve yer; Yâkût, a.g.e., I, 419; ez-Zehebî, Tezkire, III, 419.

(39) Yâkût, a.g.e., ve yer.

(40) Aynı yer.

(41) es-Sübkî, Tabakât, III, 132; Muhammed Kürd Ali, «İbnu Hibbân Halife'nin fermanı üzerine öldürülmüştür; Karmatiler konusunda yazdığı kitabında sultanın hoşuna gitmeyen hususlar vardı, bu yüzden Karmatiler ondan öcalmış oldu» demektedir (: Künûzü'l-Ecdâd, Dımaşk 1404/1984, s. 148). Muteber biyografik kitapların ölümüne dair verdikleri bilgiler gözönüne alınırsa, Muhammed Kürd Ali'nin bu görüşü mesnetsiz kalır.

(42) Eserlerinin isimleri hakkında bkz. İbnu Hibbân, K. es-Sikât (Topkapı Sarayı Ktp. Medine kısmı nr. 490), I, v. 66/a - b; v. 438/b.; K. el-Mecrûhîn (Haleb 1396), II, 209; III, 63; es-Sahîh (Kahire 1952), I, 126; ez-Zehebî, Siyer, XVI, 95; Yâkût, Mu'cem, I, 417 - 18; Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn (İst. 1971), I, 277, 521, II, 1075, 1400, 1407; İsmail Paşa el-Bağdâdî, Hediye'tü'l-Ârifin (İst. 1955), II, 44 - 45; C. Brockelmann, GAL (Leiden 1943-9), I, 164. S. I, 273-74; F. Sezgin, GAS (Leiden 1967), I, 190; Ömer R. Kêhhâle, Mucemü'l-Müellifin (Beyrût ?) III, 264.

(43) İbnu Hibbân'ın Sahih'inin, İbnu Mâce'nin Sünen'inden daha sahih olduğu üzerinde Ekseri Hadis Tenkitçileri müttefiktirler (Bkz. İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, Şezerâtü'z-Zehab, Lübnan, tarihsiz, III, 16).

(44) Buldukları kütüphaneler için bkz. Fuat Sezgin, a.g.e., ve yer.

(45) Hediyye, II, 44.

bî (46) onun bir tefsiri olduğundan bahsederlerken; kitabın muhtevâsından söz etmemektedirler. Bundan, kitabın kendisini görmedikleri anlaşılıyor. Ömer Nasuhi Bilmen de, Büyük Tefsir Tarihi'nde (47) İbnu Hibbân'ı, Ebu's-Şeyh İbnu Hayyân ile karıştırmıştır. C. Brockelmann (48) İbnu Hibbân'a ait tefsirin Medine'de bulunduğunu ve ZDMG (90, 104) adlı mecmuada ondan bahsedildiğini belirtirken, F. Sezgin de (49) bu eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 1910 numarada kayıtlı olduğunu bildirir. Brockelmann'ın verdiği bilgilerin sihat derecesini tahkike imkân bulamadık. Üniversite Kütüphanesinde mevcut olduğu kaydedilen yazma nüsha üzerinde ilk defa A. Ü. İlahiyat Fakültesi Profesörlerinden kıymetli hocamız İsmail Cerrahoğlu çalışmış ve Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde (Cilt XIX, Sayfa: 49 - 57, Yıl: 1973) müellifimizi ve tefsirini tanıtmışlardır. «İbnu Hibbân'ın Cerh ve Ta'dildeki Yeri» hakkında yaptığım çalışma sırasında sayın hocamın bu makalesini gördüm. Makalede tefsirin özelliklerini ve takip edilen metodu ortaya koyma bakımından yazma nüshadan intihap edilmiş arapça örnek parçalarda Mükâtil b. Süleymân ve el-Kelbî'den tefsir rivayetlerinin yer aldığı dikkatimi çekmişti. İbnu Hibbân'a ait olduğu kabul edilen bu tefsirin ana kaynakları arasında adı geçen bu iki müfessirin yer aldığı ilk bakışta anlaşılıyordu. Oysa İbnu Hibbân'ın, Kur'ân-ı Kerim'i tefsir ederken onların tefsirlerine itimat etmesi mümkün değildi. Çünkü onlar, müellifimize göre, rivayetleri hüccet olmayan çok zayıf kimselerdir. Kitâbü'l-Mecrûhîn adlı eserinde Mükâtil b. Süleymân hakkında özetle şöyle der: «O, ilm-i Kur'ân'ı Yahûd ve Nasârâ'nın kitaplarından alırdı. Hadiste de yalan söylardı. Rabbini mahlukâta benzettirdi» (50). el-Kelbî'yi de İbnu Sebe'nin dostlarından biri olarak tanıtan İbnu Hibbân O'nun tefsirci yanını da kesin bir dille tenkit etmiştir: «O,

(46) Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn'da: «Tefsirü İbni Hibbân» (I, 437) ve «Tefsirü'l-Büsti» (I, 444) diye iki ayrı maddede bu tefsirden söz eder. Birinci maddede müellifin bildiğimiz ismini, nisbetini ve ölüm tarihini verir. Ancak «Ebu's-Şeyh Muhammed b. Cafer» diye parantez içerisindeki fazlalık, muhakkik hatası olmalıdır. Çünkü, ikinci maddede: «el-Büsti yani yukarıda zikri geçen İbnu Hibbân» diyerek parantez dışındaki kayıtların doğru olduğunu bildirmiş bulunuyor. Sözü edilen Ebu's-Şeyh İbnu Hayyân'a ait olan tefsir Kâtip Çelebi tarafından tanıtılırken (I, 441) asıl isim ve nesebi doğru olarak verildiği halde yine parantez içerisinde: «İbnu Hibbân'ın Tefsiri maddesinde zikri geçti» kaydının bulunmuş olması, bu iki ayrı müellifin birbirine karıştırıldığını gösterir.

(47) Ömer N. Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi (Ankara 1960), II, 211 - 12.

(48) C. Brockelmann, GAL I, 164.

(49) Fuat Sezgin, GAS., I, 191.

(50) İbnu Hibbân, K. el-Mecrûhîn, III, 14 - 15; Mukâtil'in Tefsirdeki yeri hakkında geniş bilgi için bkz. Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXI, s. 1 - 36, Ankara 1976.

İbnu Abbâs'ın tefsirini Ebû Sâlih vasıtasıyla rivayet etti. Ebû Sâlih ise İbnu Abbâs'ı görmüş değildir. Görmediğine göre tefsirini İbnu Abbâs'tan nasıl dinlemiş olabilir. Kaldı ki el-Kelbî'nin Ebû Sâlih'den işittiği şeyler de çok azdır, ondan almış gibi verdiği bilgiler yalandır. Onun rivayetleriyle ihticâc şöyle dursun, kitaplarda adını zikretmek dahi helâl olmaz» (51).

Bu iki müfessirin müellifimizce mecrûh sayılmış olması gözönüne alınırsa bu tefsirin ona ait olmaması gerekir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde 1910 numarada kayıtlı bulunan ve ez-Zümer sûresinden başlayıp en-Nâs sûresinin sonuna kadar devam eden 161 varaktan ibaret bu eksik nüsha üzerinde yaptığım çalışmada, her şeyden önce, tefsirin müellifimize ait olduğuna dair hiç bir istinsah kaydının bulunmadığını tesbit ettim. Başta Fuat Sezgin olmak üzere biz araştırmacıları yanıltan yegâne husus, kütüphânedeki katalog fişinde yer alan bilgilerdir. Bu tefsirden seçtiğim çeşitli parçaları, matbu ve gayr-ı matbu olan diğer tefsirlerdeki ilgili yerleriyle karşılaştırmam sonunda, bu tefsirin Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) «Bahru'l-Ulûm» adlı tanınmış tefsiri olduğu ortaya çıktı. Karşılaştırmasını yaptığım parçalardan birkaçını örnek vermek faydalı olur. Bu karşılaştırmayı, Bahru'l-Ulûm'un İstanbul Köprülü Kütüphanesinde 72 numarada kayıtlı olan yazma nüshasını esas alarak yaptık.

— Duhân Sûresi, âyet 2 - 3 :

وحم الكتاب المبين انا انزلناه) يعنى الكتاب (فى ليلة مباركة) يعنى

فى ليلة القدر سميت مباركة لما فيها من البركة والمغفرة للمؤمنين وذلك لان

القرآن انزل جملة واحدة من اللوح المحفوظ الى السماء الدنيا فى ليلة

القدر الى السفرة ثم انزله جبريل متفرقا الى رسول الله صلى الله عليه

وسلم ويقال كان ينزل من اللوح المحفوظ الى السماء الدنيا فى ليلة القدر

مقدار ما ينزل به جبريل متفرقا الى السنة الثانية ثم قال (انا كنا منذرين)

يعنى مخوفين بالقرآن . . . (52) .

(51) İbnu Hibbân, a.g.e., II, 253 - 256.

(52) İst. Üniversitesi Ktp., varak 30/b; Köprülü Ktp., varak 569/a.

— Mülk sûresi, âyet 16 :

(أمنتُم من في السماء) قال الكلب ومقاتل يعني أمنتُم عقوبة من في السماء
يعنى الرب تعالى ان عصيتهه ويقال هذا على الاختصار ويقال أمنتُم عقوبة
من هو جار حكمه في السماء قرأ ابو عمرو ونافع أمنتُم بالمد والباقون بخير مد
بهمزتين ومعناها واحد استفهام والمراد به التوبيخ . . . (53) .

— Burûc sûresi, âyet 1 - 2 :

(والسماء ذات البروج) يعني ذات النجوم والكواكب ويقال ذات القصور
وقال عطية العوفى كان القصور في السماء على ابوابه وقال قتاد البروج النجوم
وكذلك قال مجاهد أقسم الله تعالى بالسماء ذات البروج وجواب القسم
قوله ان يطش ربك لشديد ثم قال (واليوم الموعود) والذي وعدتم ان مصيرهم
اليه . . . (54) .

— Leyl sûresi, âyet 1 - 3:

(والليل اذا يغشى) أقسم الله تعالى بالليل اذا غشيت ظلمته ضوء النهار
(والنهار اذا تجلى) يعني أقسم بالنهار اذا استثار وتجلى عن الظلمة
(وما خلق الذكر والانثى) يعني والذي خلق الذكر والانثى يعني آدم
وحواء وقال العتبي ما ومن اصلهما واحد وجعل من الناس وما لغير
الناس . . . (55) .

(53) İst. Üniversitesi Ktp., varak 111/a; Köprülü Ktp., varak 641/a.

(54) Üniversite Ktp., varak 139/b; Köprülü Ktp., varak 670/a.

(55) Üniversite Ktp., varak 148/b; Köprülü Ktp., varak 678/b.

— Nâs sûresi, âyet 1 - 6 :

(قل اعوذ برب الناس) یعنی استعیند بخالق الناس ويقال معناه استعیند بالله الذی هو رازق الخلق اجمعین ثم قال تعالی (ملک الناس) یعنی خالق الناس وملكهم اجمعین وله نفاذ الامر والملك فیهم ثم قال تعالی (اله الناس) یعنی خالق الناس ومعطيهم ومانعهم اجمعین قوله تعالی (من شر الوسواس) یعنی من شر الشیطان ومعناه استعیند بالله تعالی لیحفظنی من الشیطان لانی لا استطیع ان احفظ نفسی من شره لانه یجرى فی مجرى الدم وانا لا اراه وانت قادر علی حفظی من شره ومن وسوسته ثم وصف الشیطان فقال تعالی (الخناس) قال مجاهد هو منبسط علی قلب الانسان اذا ذكره الله تعالی خنس وانقبض واذا غفل عن ذکر الله انبسط علی قلبه یقال له خنوس كخنوس القنفذ (الذی یوسوس فی صدور الناس من الجنة والناس) یعنی یدخل فی صدور الجن كما یدخل فی صدور الناس و یوسوسهم

..... (56)

İbnu Hibbân'a nisbet edilen tefsirden iktibâs ettiğimiz yukarıdaki tefsir metinleri ile Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin Bahru'l-Ulûm adlı tefsirindeki ilgili metinler, değişik tarihlerde yazılmış iki yazma nüsha arasındaki ehemmiyetsiz farklılıkların dışında, tamamen aynı metinlerdir. O halde müellifimize ait olduğu söylenen bu tefsir, aslında Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsirinden bir cüzdür.

İBN HİBBÂN ET LE COMMENTAIRE DU CORAN ATTRIBUÉ À LUI

Doç. Dr. Mehmet Ali SÖNMEZ

İbnu Hibbân (m. 354/965), Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Te-mîmî el-Büstî eş-Şâfi'î, traditionniste. Il voyagea en recherche des traditions à travers plusieurs contrées. Parmi bien de ses maîtres, Ebû Bekr İbnu Huzeyme fut le plus grand qui lui influença sur du sens des traditions et du droit İslamique. Après son retour à Sicistân il fut opposé par certains Hanbelites parcequ'il enseignerait qu'Allâh est infini, et rejeterait leur croyance qu'el-hadd li-Allâh. Ils lui accusèrent même d'être zindik en ce sens que la Prophétie consiste en connaissance et en action. De toute façon cette accusation est rejetée par ez-Zehebî. Aussi, alla-t-il à Semerkand où sa grande connaissance du Hadîs et du Fikh, aussi bien par son intelligence et son jugement solide furent sentir sur certains dirigeants et il fut nommé comme juge de Semerkand où l'Emîr Ebu'l-Muzaffer bâtit pour lui et pour ses étudiants une Suffa. Dans cette position il avait eu plusieurs ennemis dont un certain es-Suleymânî (m. 404/1013) prétendait qu'İbnu Hibbân avait dû son nomination à Ebû't-Tayyip el-Mus'abî pour qui avait-il écrit un livre sur les Karâmîtes, et que les habitants l'avaient chassé de Semerkand. De son disciple Ebû Abdillah el-Hâkim en-Nisâbûrî (m. 405/1014) nous apprenons que pour la première fois à Nisâbûr en 334/945, il lui servit comme son mustemlî. Puis İbnu Hibbân s'en alla à Nesâ pour juge; en 337/948 il revint à Nisâbûr et bâtit un Hângâh. Trois ans après il qitta Nisâbûr pour de bon et retourna à Sicistân. D'après es-Suleymânî il se présenta İbnu Bâbû avec son livre concernant les Karâmîtes et fut accordé un emploi dans l'administration. İbnu Hibbân mourut à Büst.

Il était un écrivain tout prolifique qu'il soit; cela est indiqué par le nombre de ses ouvrages qui est plus de cinquante dont el-Hatîb el-Bağ-dâdî recommanda pour étudier. Sa maison était en même temps sa bibliothèque à profit des intéressés avec quelques réserves. La plupart de ses livres fut déperie au cours du temps, dont nous parvinrent quelques - uns.. Entre eux, el-Musned es-Sahih alâ't-Tâkâsim ve'l-Envâ est plus systématiquement arrangé que les livres de tradition de ses prédécesseurs. Ses le Kitâbu's-Sikât et le Kitâbu'l-Mecrûhin sont souvent considérés comme les ouvrages fondamentaux en domaine de la critique des rapporteurs des traditions.

On lui attribue un commentaire du Kur'ân qui se trouve en manuscrit à la Bibliothèque de L'Université d'İstanbul sous le numéro de: 1910. Cet ouvrage prétendu ne se figure d'ailleurs pas dans le répertoire de ses livres donné par ses biographes. İbnu Hibbân ne se fit pas connaître comme commentateur du Kur'ân, bienqu'il le soit possible. La raison de

cette attribution est une inscription sur la catalogue. En effet il s'agit d'un commentaire incomplet, une première volume où l'on ne peut rencontrer aucune indication à propos de l'auteur. Je l'ai fait l'objet d'une étude comparative. A la fin d'une recherche minutieuse on est sûr que l'ouvrage est une partie du commentaire du Kur'ân connu sous le nom de Bahru'l-Ulûm ayant pour l'auteur Ebu'l-Leys es-Semerkindî (m. 373/983).